

**ЕТИМОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЙ «СУСПІЛЬНІ ПОТРЕБИ»
ТА «СУСПІЛЬНА НЕОБХІДНІСТЬ»
ЯК ПІДСТАВ ВИЛУЧЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ
ETYMOLOGIC AND LEGAL ANALYSIS OF CATEGORIES «PUBLIC NEEDS»
AND «PUBLIC NECESSITY»
AS GROUNDS OF EXCEPTION A PRIVATE PROPERTY REAL ESTATE**

Кондик О.Ю.,

*аспірант кафедри цивільного та трудового права
Київського університету права НАН України*

Стаття присвячена висвітленню та порівняльному аналізу основних етимологічних, законодавчих, філософських та економічних підходів до категорій «примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності» та «выкуп для суспільних потреб». Основною метою статті є розробка нових підходів для удосконалення законодавства у сфері вилучення об'єктів приватної власності для суспільного блага в Україні.

Ключові слова: суспільна потреба, суспільна необхідність, викуп, примусове відчуження.

Статья посвящена освещению и сравнительному анализу основных этимологических, законодательных, философских и экономических подходов к категориям «принудительное отчуждение по мотивам общественной необходимости» и «выкуп для общественных нужд». Основной целью статьи является разработка новых подходов для усовершенствования законодательства в сфере изъятия объектов частной собственности для общественного блага в Украине.

Ключевые слова: общественная потребность, общественная необходимость, выкуп, принудительное отчуждение.

Article is devoted to a comparative analysis of basic etymological, legal, philosophical and economic approaches to the categories of «expropriation for reasons of public necessity» and «ransom for public needs». The main purpose of this article is to develop new approaches to improve legislation on seizure of private property for the public good in Ukraine.

Key words: social need, social necessity, redemption, expropriation.

Постановка проблеми. Природа, особливості і характер відчуження об'єктів права приватної власності для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності є вкрай дискусійними питаннями. Неоднозначним є і порядок правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі такого відчуження, встановлений національним законодавством.

Такий підхід пояснюється тим, що «основною проблемою, яка виникає при втручанні держави в право приватної власності фізичних та юридичних осіб, є дотримання балансу приватних і публічних інтересів» [1, с. 213].

Разом з тим, вважається, що базисом регулювання будь-яких суспільних відносин є правильне розуміння явищ або предметів, що становлять їх основу. Отже, перш за все необхідно визначити понятійно-категоріальний апарат, на розумінні якого ґрунтується справедливе впорядкування досліджуваних нами правовідносин.

У законодавстві України існує дві основні категорії, які мають бути детально розглянуті у межах цієї статті. А саме: «примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності» та «выкуп для суспільних потреб» об'єктів приватної власності.

Власне кажучи, наявність двох категорій, а не однієї – як у законодавствах інших держав – призводить до виникнення колізій у нормативних актах, що регулюють суспільні відносини у сфері примусового відчуження об'єктів приватної власності для забезпечення суспільного добробуту. Отже, **метою** статті є розкриття сутності даних категорій і виявлення способу спрощення законодавства у досліджуваній сфері.

Стан дослідження. Серед науковців, які у своїх працях окремо висвітлювали окремі аспекти досліджуваного у цій статті питання необхідно виділити: М. Вебера, В. І. Даля, Г. В. Дворецьку, С. І. Ожегова, О. М. Клименко, В. І. Лазаренка, В. М. Марченко, С. Є. Морозову, І. В. Спасибо-Фатєєву, О. С. Харченка, К. М. Циглина, В. О. Цюру, Н. Й. Черниш, А. О. Чугая.

Виклад основного матеріалу. Ключові поняття у досліджуваній сфері – «суспільна потреба» та «суспільна необхідність», що є, так званими, аналітичними, або складеними термінами, які, на відміну від однослівних термінів, виявляють більшу здатність до конкретизації значень

«завдяки їхній можливості надавати додаткові уточнюючі галузеві характеристики загальнозживаним словам» [2, с. 101]. Тому доцільно розглянути складові вказаних термінів, зокрема поняття «потреби», «необхідність», «суспільство».

Розпочинаючи аналіз лексем «потреба» і «необхідність», зазначимо, що відповідно до тлумачних словників В. І. Даля та С. І. Ожегова, терміни «потреба» та «необхідність» є настільки синонімічними, що, на нашу думку, у цій статті їх визначення мають бути наведені разом.

Отже, російський вчений-лексикограф, почесний академік В. І. Даль визначав досліджувані категорії таким чином: «потребность» – це «нужда, надобность, потребность, иногда в общем, отвлеченном значении» [3, с. 292], а «необходимый» – це «нужный, надобный, без чего нельзя обойтись» [4, с. 436].

Водночас доктор філологічних наук С. І. Ожегов визначав досліджувані нами поняття так: «потребность – надобность, нужда в чем-нибудь, требующая удовлетворения» [5, с. 438]; «необходимость – надобность, потребность» [5, с. 406]. Вільний переклад даних тлумачень на українську мову дає змогу визначити необхідність як нагальну потребу [6, с. 170].

Щодо категорії «потреба», то з погляду юридичної психології, вона є джерелом активності людини, що виникає в результаті неузгодження реального та оптимального станів індивіда [7, с. 50]. Тобто задоволення потреб забезпечує необхідний рівень життєдіяльності.

Суб'єктивний бік потреби характеризується: а) наявністю конкретного нестатку чогось, необхідності у чомусь; б) існування певного рівня розвитку цього нестатку, що посилює або послаблює імпульс до дії; в) наявністю суб'єктивних засобів задоволення потреби; г) значущістю задоволення потреби та зусиль, необхідних для цього [8, с. 26]. Тоді як об'єктивний її бік становить наявність: а) об'єкта нестатку; б) ситуації, що сприяє або заважає її задоволенню; в) об'єктивних засобів можливості задоволення потреби [8, с. 26].

У свою чергу, Академічний тлумачний словник української мови містить таке визначення категорії «необхідність»: «...це потреба в чому-небудь. У філософії – це об'єктивний закономірний зв'язок між явищами матеріаль-

ного світу, який випливає з самої природи речей, розкриває їх суттєві риси. Необхідність – це і є той процес розвитку природи, суспільства, мислення, розвитку окремих предметів і явищ, в основі якого лежить єдність і боротьба внутрішніх протиріч» [9, с. 346].

Виходячи з викладеного, а також враховуючи етимологію досліджуваних термінів, робимо висновок про те, що поняття «потреба» та «необхідність» є синонімічними, майже тотожними.

Узагальнюючи філософські погляди, можна вважати, що потреба є таким нестатком чогось, рівень якого не є критичним і суттєво не впливає на суспільний лад у загальнодержавних масштабах, через що він (цей нестаток) може бути подоланий різними шляхами, або навіть може й не бути подоланим взагалі.

Тоді як необхідність, з огляду на свою значущість для всього суспільства, обов'язково має бути задоволена, до того ж, у розрізі досліджуваної тематики, виключно шляхом примусового відчуження конкретно визначеної земельної ділянки та об'єктів нерухомості, на ній розміщених, і не може бути задоволена жодним іншим чином або за рахунок будь-якої іншої земельної ділянки.

Результати застосування формально-логічного методу дослідження наведених визначень дають підстави стверджувати, що будь-яка необхідність є потребою, проте не кожна потреба є необхідністю, що можна графічно зобразити за допомогою кіл Ейлера (Рис. 1.1.).

Рис. 1.1.

Необхідно зауважити, що усе вищезазначене є актуальним і для категорій «суспільна необхідність» та «суспільна потреба», із застереженнями щодо «суспільності» цих понять. З урахуванням викладеного, переходимо до аналізу поняття «суспільство». Необхідно зазначити, що існує безліч соціологічних визначень цієї лексеми. Однак у рамках даної статті, достатньо навести єдине, найбільш повне визначення досліджуваної категорії.

Так, відомий вітчизняний соціолог Н. Й. Черниш вважає, що суспільство – це найзагальніша система взаємозв'язків і взаємовідносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами, а також сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить прояв їхня взаємозалежність один від одного і яка склалася історично [8, с. 123-125].

Таким чином, не викликає сумніву, що суспільство є надскладною соціальною сутністю або структурою, яка складається з окремих елементів, кожен з яких має власні бажання, права, волю та інтереси.

Більше того, як зазначав М. Вебер: «Суспільно спрямована діяльність може бути орієнтованою (відповідно до суб'єктивного сенсу, якого їй надають її учасники) на досягнення виключно господарських результатів: забезпечення особистих потреб або ж заради прибутку» [11, с. 68].

З чого випливає, що суспільний інтерес, виражений через потребу чи необхідність, є лише правовою фікцією, такою як «юридична особа». Оскільки навіть узагальнене вираження суспільного інтересу через бажання процвітання буде означати процвітання окремих осіб або класів у цьому суспільстві та неминуче пригноблення інших осіб або класів людей.

Окрім того, існує думка, що «суспільство володіє здатністю забезпечувати нормальні умови життя людей, адже самотність робить нас беззахисними перед стихіями природи, негідними вчинками інших людей. Воно обмежує особисту свободу людини певними нормами, правилами, звичаями та обов'язками» [10, с. 1]. Способом забезпечення суспільних інтересів є створення держави та її апарату, через діяльність якого і здійснюється обмеження одних прав та інтересів осіб і одночасний захист інших, належних їм прав.

З вищенаведеного випливає, що коли мова йде про забезпечення суспільного інтересу, то державний апарат, покликаний його захищати, насправді забезпечує «державні потреби», до того ж, у суб'єктивному їх розумінні. Так, у деяких країнах, наприклад Російській Федерації, прямо встановлюються «державні та муніципальні потреби» як підстава для примусового відчуження майна (ст. 279 Цивільного кодексу Російської Федерації [12]), в інших – суспільні потреби або необхідність, як у законодавстві нашої держави.

На нашу думку, пояснюється це тим, що «суспільні потреби» або «суспільна необхідність» є соціально орієнтованими поняттями, які, на відміну від «державних потреб», самим своїм формулюванням наголошують на більшому ступені захисту прав приватних власників під час здійснення примусового відчуження належного їм майна.

Закономірно, що саме таку підставу для обмеження права власності обрали країни Європейського Союзу, які проголошують права людей основною цінністю у державі. Про такий вектор розвитку законодавства, зокрема, прямо зазначається на сайті Ради Європи в Україні: «Рада Європи глибоко переконана в тому, що в кожному демократичному суспільстві права людини є універсальними, невід'ємними і основними» [13].

Таким чином, наша держава, обираючи саме таке формулювання підстави для обмеження конституційного принципу непорушності права приватної власності, покладає на себе більшу відповідальність за долі тих осіб, які позбавляються власності заради загального добробуту. Однак, відповідно до положень Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» (далі – Закон) [14], соціальна орієнтованість під час примусового відчуження земель власників майже відсутня. У зв'язку з чим, на нашу думку, законодавство у досліджуваній сфері потребує удосконалення.

Необхідно зазначити, що в економічному словнику міститься наступне визначення, відповідно до якого суспільні потреби це – «вид потреб, що носять масовий характер, властиві людині в силу їх суспільної природи; включають насамперед потреби держави і населення в цілому. До суспільних відносять потреби в безпеці, комунікаціях, культурі, освіті, охороні здоров'я, праці і зайнятості, відпочинку» [15, с. 386].

Важливим є те, що цитований словник не містить визначення суспільної необхідності, з чого можна зробити висновок, що його автори вважали ці поняття синонімічними. Висловлене припущення підтверджується тим, що згадане визначення є застосовним як до категорії «суспільні потреби», так і – «суспільна необхідність».

У той же час, необхідно наголосити на існуванні незгодженості між положеннями Конституції України [16] (у якій «суспільні потреби» згадуються у статтях 43 і 95, а виключною підставою до обмеження принципу непорушності права власності встановлюється «суспільна необхідність») та Закону [14] що закріплює обидва поняття як підстави припинення права приватної власності на майно.

Важливим є і те, що визначення категорії «суспільна потреба», закріплене у ч. 1 ст. 1 Закону [14], має ряд особливостей і, на нашу думку, потребує більш зваженого

аналізу та доопрацювання. По-перше, очевидно є наявність логічної помилки, так званого кола у визначенні, коли «суспільні потреби» визначаються через поняття «потреби», що зводить зміст усього визначення нанівець. По-друге, наведене у Законі [14], визначення значною мірою звужує поняття «суспільної потреби» виключно до задоволення нестатку у земельних ділянках, всупереч змісту положень Конституції України [16], згаданих вище. По-третє, теза про те, що «викуп... здійснюється в порядку, встановленому законом» [14] передбачає відсутність принципу добровільності та свободи волевиявлення сторін під час здійснення правочину з приводу земельної ділянки та об'єктів нерухомості, що на ній розміщені, які підпадають під визначення суспільної потреби.

А це, у свою чергу, призведе до порушення принципу свободи договору – основоположного для Цивільного права і закріпленого у п. 3 ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [17]. Результати аналізу тексту Закону [14] лише підтверджують наведене твердження. Деякі науковці схиляються до думки, що «рішення про викуп земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, для суспільних потреб приймають органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 7, статті 8, 9) за ініціативою обмеженого кола суб'єктів, до якого власник нерухомого майна не належить (абз. 1 ч. 1 ст. 10,)» [18, с. 295].

Погоджуючись з цією точкою зору, знаходимо її підтвердження у закріпленому статтею 1 Закону [14], визначенні поняття «викуп земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна для суспільних потреб» [14].

Так, відповідно до Фінансового словника «відчуження майна – у цивільному праві – передача майна, що належить одній особі, у власність іншої особи» [19]. Крім того, у словнику зазначається, що «відчуження всупереч волі власника: конфіскація, реквізиція або примусовий викуп майна боржника з метою стягнення боргу, присудженого по суду» [19].

З чого випливає, що викуп є способом примусового відчуження майна, шляхом укладення договору купівлі-продажу. Примусовий характер поняття «викуп», підтверджується і його тлумаченням в Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона, де зазначається, що у праві воно застосовується «...там, де мова йде про сутичку інтересів двох володільців прав на один і той же об'єкт, у зв'язку із розвитком цивільного обороту або наявністю суспільного інтересу (...). Тобто, якщо мова йде про добровільне укладання договору купівлі-продажу, не може йтися про викуп» [20]. Більше того, не зважаючи на багатообіцяюче зауваження про викуп «за їх (приватних власників) згодою», зі змісту ч. 1 ст. 15 Закону [14], випливає примусовий характер такої передачі земельних ділянок.

Для повного розкриття досліджуваної проблематики необхідно детальніше проаналізувати принцип свободи договору, сутність якого розкривається у ст. 627 ЦК України [17].

Так, відповідно до ст. 215 підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) [17], зокрема, вимоги щодо свободи волевиявлення сторін, що передбачено п. 3 ст. 203 ЦК України [17]. Більше того, порядок викупу для суспільних потреб, передбачений Законом [14], можна вважати моральним примусом з боку владного суб'єкта. Який полягає у тому, що приватного власника повідомляють про прийняття органом державної влади або місцевого самоврядування рішення про побудову на його земельній ділянці певного громадського об'єкта та про те, що вже прийнято рішення про викуп його майна для суспільної потреби. У такому контексті, як правило, особі стає зрозумілою, марність будь-якого протистояння владному рішення.

Отже, на нашу думку, на договори, укладені на виконання рішень і розпоряджень органу державної влади або

місцевого самоврядування повині поширюватися положення ст. 231 ЦК України, якою встановлено, що: «Правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним» [17].

Внаслідок чого «винна сторона (інша особа), яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони, зобов'язана відшкодувати їй збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину» [17]. Вищенаведене є безперечним свідченням того, що «встановлений Законом [14] механізм «викупу за згодою» за юридико-кваліфікаційними ознаками відповідає примусовому відчуженню об'єктів права приватної власності» [18, с. 295].

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що в Україні фактично існують дві окремі процедури для примусового відчуження майна з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб, які можуть застосовуватись до одного і того самого майна (ч. 1 ст. 15 Закону [14]), залежно від вигоди для владного суб'єкта.

Крім того, виходячи з природи суспільних потреб, для їх задоволення у кожному окремому випадку може бути укладено не тільки договір, результатом якого є припинення права приватної власності, але й такий, що тільки змінює права приватного власника, наприклад договори сервітуту, емфітевзису, суперфіцію, оренди. Отже, на нашу думку, сфера дії Закону [14] має бути звужена до регулювання суспільних відносин у процесі примусового відчуження з мотивів суспільної необхідності.

Завершуючи аналіз категорії «суспільні потреби», зазначимо, що нелогічним, та, на нашу думку, непотрібним є наведене у ст. 1 Закону [14] визначення. Оскільки, воно не несе додаткового змістового навантаження і є лише компіляцією наведених у зазначеній статті Закону [14] дефініцій, з огляду на що має бути виключене з тексту.

Разом з тим, визначення «суспільної необхідності», закріплене у ч. 1 ст. 1 Закону [14], цілком відповідає природі досліджуваної категорії. Однак, вважаємо за доцільне замінити тезу «виключна необхідність» на «юридично та економічно встановлена виключна потреба» та доповнити її словом «цим» перед словом «законом».

З урахуванням наведеного, а також того, що Конституція України [16] встановлює тільки суспільну необхідність як виключну підставу примусового припинення права приватної власності на земельну ділянку та об'єкти нерухомості, що на ній розташовані, постає питання: на яких підставах суспільна потреба стає основою для прийняття владним суб'єктом рішення про викуп у приватного власника його майна? Адже таким чином суспільна необхідність втрачає свою винятковість як підґрунтя обмеження конституційного принципу непорушності права приватної власності.

Висновки. На нашу думку, для усунення невідповідності змісту Закону [14] Конституції України [16] необхідно виключити з нього положення про суспільну потребу. Натомість, він має бути доповнений детально доопрацьованими нормами для врегулювання правовідносин, пов'язаних із примусовим відчуженням земельної ділянки та об'єктів нерухомості, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності як виняткової обставини обмеження конституційного принципу непорушності права приватної власності.

У той же час ми припускаємо, що суспільні потреби як категорія більш широка та менш значуща мають бути предметом регулювання ЦК України [17] або окремого спеціалізованого закону. Ця гіпотеза буде перевірена і уточнена у результаті подальшого дослідження обраної тематики.

Більше того, у результаті проведення етимологічно-правового аналізу категорій «суспільні потреби» та «суспільна необхідність», ми дійшли висновку про те, що Закон [14] містить низку прикладів недодержання вимоги

законотворчої техніки щодо обов'язковості вибору оптимального лінгвістичного засобу для виразу для виразу того чи іншого поняття [21, с. 107].

Необхідно звернути увагу на те, що недодержання за-

значеної вимоги має не лише стилістичне, а й практичне значення. Адже, що від точності та адекватності термінології закону залежить правильність застосування його положень на практиці [21, с. 107].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар. Т. 5. Право власності та інші речові права// Колектив авторів за редакцією І. В. Спасиво-Фатєєвої . – Х. : Юкон, 2011. – 858 с.
2. Годована М. Словосполучення як джерело поповнення української термінології // Українська термінологія і сучасність: 36. наук. праць. / Відп. ред. Л. О.Симоненко. – К. : КНЕУ, 2005. – № 6. – 448 с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 томах. – Т.3. : П-Р. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 576 с.
4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 томах. – Т.2. : И-О. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 672 с.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов. – 22-е изд. – М. – Русский язык, 1990. – 921 с.
6. Харченко О. С. Правове врегулювання відносин з відчуження земельних ділянок для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності// Часопис Київського університету права. – К. – 2010. – № 1. – С. 169–173.
7. Юридическая психология : словарь терминов / [авт.-сост. Циглин К. М.]. – М. : БИЗНЕС-ЮНИТИ, 2002. – 300 с.
8. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посібн. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.
9. Словник української мови : Академічний тлумачний словник у 11 томах. – Т. 2. / За заг. ред. Юрчук Л. А., Доценко П. П. – К. : 1971 р. – 552 с.
10. Павлишин Л. Г. Володимир Винниченко: проблема свободи людини у суспільстві // Гілея : Науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. – 2012. – № 63. – [Електронний ресурс] // Сайт «Законодавство України». – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/Gileya/2012_63/Gileya63/F17_doc.pdf.
11. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Переклад з німецької. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
12. Гражданский Кодекс Российской Федерации : Федеральний Закон. – Ч. I.// Собрание законодательства Российской Федерации. – 1994 г. – № 32. – Ст. 3301 [Електронний ресурс] // Сайт «Законодательство России». – Режим доступа : <http://www.pravo.gov.ru/proxy/ips/>.
13. Рада Європи і права людини [Електронний ресурс] // Сайт «Офіс Ради Європи в Україні». – Режим доступу : <http://www.coe.kiev.ua/hr/>.
14. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України// Відомості Верховної Ради України (ВВР України). – 2010. – № 1. – Ст. 2 [Електронний ресурс] // Сайт «Законодавство України». – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1559-17>.
15. Фокін Н. І. Економічний словник [Електронний ресурс] // Сайт «Економіка: спочатку було Слово». – Режим доступу : <http://dictionary-economics.ru/word/Потребность>.
16. Конституція України : Закон України//Відомості Верховної Ради України (ВВР України). – 1996. – № 30. – Ст. 141 [Електронний ресурс]// Сайт «Законодавство України». – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed19960628>.
17. Цивільний кодекс України: Закон України //Відомості Верховної Ради України(ВВР України). – 2003. – № 40. – Ст. 356 [Електронний ресурс] // Сайт «Законодавство України». – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
18. Клименко О.М. Выкуп державою майна приватного власника як вид примусового відчуження приватної власності в суспільних інтересах// Митна справа. – Львів. – 2012. – № 2(80). – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 291–296.
19. Фінансовий словник Фінам [Електронний ресурс] // Сайт «Академік». – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/26671.
20. Брокгауз Ф. А., Єфрон І. А. Енциклопедичний словник Брокгауза Ф. А. та Єфрона І. А. [Електронний ресурс] // Сайт Академік. – Режим доступу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/24914/Выкуп.
21. Копиленко О. Л., Богачова О. В. та ін. Законопроекування. – К. : Реферат, 2010. – 176 с.